



КРИМ. У ПОШУКАХ ХРАМУ ДІВИ



ЕСЕЙ ЕВЕЛІНИ КРАВЧЕНКО, ЗНАНОГО АРХЕОЛОГА У СВІТІ НАУКИ Й ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ПРАКТИКИ, ЗІТКАНИЙ ІЗ ГЛИБОКИХ ЗНАНЬ, УНІКАЛЬНОГО ДОСВІДУ, НЕПОКАЗНОГО ВБОЛІВАННЯ ЗА НИНІШНЮ ДОЛЮ КРИМСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ...

Бахчисарай, травень 2014-го. Тато веде сина до дитячого садочка. Малий заходить у двір садка, піднімає голову вгору і голосно схвильовано питає:

– Папа! А чому тут чужой флаг повісили? А где наш?

– Мам, мам, а чому тут іншим кольором намальовано? – питає син у мами при погляді на мапу Європи в якомусь іноземному науково-популярному журналі.

Це не вигадки. Такі запитання ставили діти моїх друзів-кримчан своїм батькам відразу після анексії. Друзі

запитували в мене: «Скажи, що казати дитині?! Брехати? Казати правду? Що відповісти дитині?». Тому на запитання журналістів, що ми втратили разом із Кримом, я маю свою відповідь.

Крим був частиною мого життя, повністю підпорядкованого вивченню давнини, тому моя доля протягом 15 років була долею кримського археолога. Долі кримчан для мене не прості абстракції, це долі моїх друзів, майже родичів, колег, знайомих, сусідів, продавців у магазинах, дворників у парках і під'їздах, лікарів і перукарів, художників і джазменів, херсонських



котів, мого собаки Тротила і севастопольських бомжів, які не забували вітатися, коли я на світанку виходила на розкоп.

Тому я не поспішаю нашвидкуруч зліпити відповідь на всі вище наведені запитання, а спочатку хочу дати таку відповідь собі, щоб вона не звучала штучно і фальшиво.

Так що ж для мене Крим? Це такий півострів в Україні, де стільки всього відбулося протягом всієї людської історії, що афера з анексією на тлі її плину видається таким собі невдалим жартом. Ви спитаєте: «А звідки це відомо?» Я вам відповім: «З-під кримської землі, яку я дуже люблю».

Почалася ця історія ще в дитинстві, коли мені подарували, мабуть, багатомовним відомим книжечку «Легенди Криму». Там була оповідь і про дівчину на ім'я Іфігенія, доньку грецького царя і наречену героя Ахілла, яку греки принесли в жертву богу Посейдону під час плавання до Іліону, відомого ще як Троя. Ті події, що відбулися близько 1200 року до нашої ери, відомі нам як Троянська війна, оспівані аедам, співцем давньої історії Еллади Гомером у гімнах «Іліади».

За легендою, богиня Артеміда викрала дівчину з-під жертвеного ножа, поставивши замість неї білу лань. А дівчину перенесла до свого святилища у Тавриді – землі таврів, де вона

решту життя приносила в жертву усіх греків, що потрапляли в ці землі. Ахілл довго шукав свою наречену, але так і не знайшов, отримавши від богів у володіння острів Левке і безсмертя. Згодом брати Іфігенії Орест і Пілад викрали її в таврів разом з ідолом Артеміді і привезли до Авліді, що в Елладі, де жриця Артеміді доживала свого віку.

Довга піщана коса на узбережжі Понту Евксінського, що тепер має назву Чорного моря, називалася Ахіллів Біг. На думку давніх картографів, саме по ній біг Ахілл, намагаючись наздогнати свою наречену. Сучасна її назва – Тендрівська коса (Миколаївська область). Острів Левке (із давньогрецької – Білий), подарований богами Ахіллу після смерті, нині називається Зміїним (Одеська область).

Так воно було більше трьох тисяч років тому, чи не так – ніхто не в змозі достеменно відповісти на це питання. Фрідріх Ніцше, один із найкращих знавців античної філософії, зазначав, що культура може розвиватися лише в окресленому міфом горизонті. Антична література має чимало варіантів цього міфу, але це усе сформувало світогляд еллінів і створило врешті ойкумену. Для еллінів ойкумена була чимось більшим ніж наше поняття «батьківщина».

Морський народ, що створював свій світ шляхом розселення або ви-



ведення власних колоній, ойкуменою вважав будь-яку землю, де ставала нога елліна. Еллінів, які побували на нових землях, вважали героями. Згодом, коли після троянської війни минули століття, греки не боялися плисти Негостинним – Авксинським Понтом у холодні землі Північного

❶ Херсонес Таврійський. Колонна базилики на тлі бані Володимирського собору. Світлина Романа ЛИСЕНКА, листопад 2010

❷ Вигляд на Інкерманську долину з Чортової балки. Світлина Романа ЛИСЕНКА, липень 2009

❸ Вхід у Балаклавську бухту. Світлина Євеліни КРАВЧЕНКО, липень 2012

❹ Ханський палац та Велика ханська мечеть у Бахчисараї. Світлина Євеліни КРАВЧЕНКО, травень 2005

❺ Вірменський монастир Сурб-Хач. Світлина Євеліни КРАВЧЕНКО, березень 2005

...Він називається також Ахілловим Бігом (Білий берег), оскільки в той час як Ахілл сватався за Іфігенію і вона була привезена заради нього в Авліді, внаслідок лиха, що трапилося для плавання еллінам до Іліона, захотіли принести її в жертву за успішне плавання, але Артеміда вихопила її і принесла у Скіфську місцевість до таврів, а закоханий Ахілл ішов за нею і супроводжував до того острова, що називається Білим.

Схолії до Піндара (VI-Vст.до н. е.)
Schol. ad Pind., Nem., IV, 79 (49)

...Іфігенія: Але Артеміда викрала мене в ахейців, давши замість мене лань, і перенесла по світлому ефіру, оселила мене в цій землі таврів, де царює над варварами варвар Фоант, який, пересуваючи швидкі ноги подібно до крил, отримав таке ім'я за швидкість ніг. Він поставив мене жрицею в цьому храмі, де такими звичаями насолоджується богиня Артеміда на святі, одне ім'я якого прекрасне, а про інші промовчу, боючись богині. За звичаєм, що і раніше існував у цій країні, я приношу в жертву всякого елліна, який прибуває до цієї землі. Я освячую жертву, а таємничим убивством її всередині цих чертогів богині, займаються інші.

Еврупід. Іфігенія в Тавриді (V ст. до н. е.) Eurip., If., 28-41

...Коли Іфігенія постала для жертви і її хотіли зарізати, ведмідь, або бик, або стара, або олень пробіг посеред еллінського стану, за велінням провидця це пробігла істота вбивається, а Іфігенія, яка врятувалася, біжить до Скіфії, стає жрицею Артеміді і вбиває всіх прибулих туди еллінів. Деякі письменники, як, наприклад, Дуріс, називає цю Іфігенію дочкою не Агамемнона, а Тезея, що була народжена від Єлени і всиновлена Клітемнестрою...

Інші кажуть, що Іфігенія не була дочкою ні Єлени, ні Клітемнестри, і стверджують, що від Христової дочки Астіноми і Агамемнона народилися діти Хріс і вказана Іфігенія. Після зруйнування Іліона, під час зворотнього плавання еллінів, Хріс помер в так званому Хрісopolі, на Евксінському Понті, а сестру його Іфігенію тавро-скіфи полонили і зробили жрицею Артеміді, тобто Луни (Σελήνη).
Ісакія, або Іоанна Цеца пояснення до «Кассандри» Лікофрона (III-X II ст. н. е.) Tzetz. ad Licophr., 183 »



Причорномор'я, де панували варвари скіфи і дикуни таври, і засновувати нові міста, бо там вже побували їхні герої – Ахіллес, Геракл чи Іфігенія.

Усі ці давні оповідки залишили слід на давніх мапах – періплах і перієгесах. Таврикою, або землею таврів, Геродот називає гористу частину Криму на півдні, що тягнеться у напрямку до східного вітру. Закінчується геродотівська Таврика скелястим півостровом, що нині називається Керченським.

Гекатей Мілетський, опис Європи якого передує написанню Геродотом «Історій», змальовує Таврику півостровом у формі скіфського лука і згадує в ній місто Керкенітиду (сучасна Євпаторія). І тільки Псевдо-Скілак, автор IV століття до нашої ери, що жив уже після Геродота, згадує у Тавриці

емпорій Херсонес. Геродот в оповіді про Таврику наводить легенду про Іфігенію і згадує верховну богиню таврів – Діву, або Партенос, у якій вгадується вже знайома нам Іфігенія.

Але ж ми за даними археологічних розкопок тепер знаємо, що Партенос була верховною богинею не таврів, а Херсонеса Таврійського. Красуня Партенос зображена на херсонеських монетах, згадана як рятівниця і заступниця у херсонеських декретах, її ім'ям клялися у вірності державі херсонесити.

Отже, таке високе божество, якому присвячено цілі цикли міфів, патронатка одного з найбільших полісів Північного Причорномор'я, вона мусила мати грандіозну храмову центральну споруду і чимало невеликих



3

храмів. Геродот і пізніші автори згадують храм Діви у Тавриці, але чіткої локалізації його ніхто не подає. Напевне жоден з авторів не бував у Тавриці, а записи лишилися з оповідок моряків і негоціантів. Чи бачили храм мандрівники – також є питанням, на яке немає відповіді.

Справді, не так багато дійшло до нас писемних джерел про кримську давнину. Але ж на те й існує археологічна наука, щоб відповідати на не написані запитання.

Крим – це Таврида, Таврика і Таврія, потім – Сари Кирим. Про нього писали чимало, правдивого і міфічного ще від часу падіння Трої. Першою згадкою кримської землі у світовій літературі і, відповідно, історії традиційно вважається фрагмент із «Одіссеї» Гомера з описом лестригонського міста Телепіла, де «пастир пастиря зве, заганяючи худобу, а той відповідає, вже виганяючи».

Побачив у цьому фрагменті опис кримського берега із Балаклавською бухтою французький вчений-андрівник Дюбуа до Монпере.

Ще один міфічний народ – лестригони, вплив у вінок кримської міфології. Досі не вщухли дискусії з приводу правомірності співвіднесення цього античного тексту, записаного набагато пізніше за події Троянської війни, із реальним шматком суші біля Балаклави. Але ж за Гомером ішли послідовники. Минаючи цілий сонм схоластів, зупинімося на батькові історії Геродоті і великому трагікові Еврипіді.

Ми любимо припускати, чи могли давні письменники хоч якийсь час перебувати на тих землях, які вони



4

описували. Зазвичай, відповідь є негативною, і навіть їхні сучасники часто густо критикували логографів і звинувачували у незнанні предмета, який ті описували, бажанні прикрасити свої оповіді всякими вигадками.

Геродот також жодного разу не бував у Тавриці, але користувався оповідками моряків. Його сучасник Еврипід поклав на папір давню грецьку легенду і подарував світові трагедію «Іфігенія у Тавриді». Але ж ми навряд чи колись зможемо встановити, чи в геродотівській Тавриці відбувалися легендарні події, чи це просто міф про якусь землю предків. Проте ж саме Партенос, Артеміда Тавропо-

1 Вигляд на фортецю Чембало з Балаклавської бухти. Світлина Євеліни КРАВЧЕНКО, серпень 2012

2 Херсонес Таврійський. Консервація малої цистерни. Світлина Кріса ВІЛЬЯМСА, липень 2003

3 Бахчисарай, Салачік. Зинджирли-медресе.

4 Світлина Євеліни КРАВЧЕНКО, травень 2008

5 Вигляд на Балаклавську бухту з фортеці Чембало. Світлина Євеліни КРАВЧЕНКО, 2012

...Від Істру це є власне первісна Скіфія, розташована в напрямі на південь і до південного вітру аж до міста, яке називається Керкінитида. Звідси і далі в країну, що тягнеться вздовж моря і яка є гірською і заходить у Понт, залюднює плем'я таврів до півострова, що називається Склеястим. Цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру... Місце, що його посідають таври в Скіфії, схоже на те місце, яке посідало б на місці Суніон від дему Торіку до дему Анафлістів якесь інше плем'я, а не афінняни... Те, що я кажу, тут має значення, коли можна порівнювати мале з великим. Отака країна ця Таврика.

Геродот. «Історії» (V ст. до н. е.) Herod., IV, 99

...Звідси (тобто з Еолова острова) попливли ми вперед з пригніченим серцем. Згасала бадьорість людей від тяжкої греблі за нашою ж дурістю, оскільки не з'являвся більше подорожній вітер. Шість днів однаково пливли ми ночами і вдень, а на сьомий день досягли ламова неприступного міста, лестригонського Телепіла, де пастир пастиря кличе, коли заганняє худобу, а той відповідає, вже відганяючи. Там безсонна людина отримала б подвійну плату – одну за випасання волів, а другу – за випасання сріблясто-білих овець, оскільки близькі там шляхи ночі і дня.

Тут, коли ми вступили в славетну бухту, навколо якої з обох боків суцільно висить крута скеля, а береги, що нависли, вигинаються один проти одного в зирло і вузький вхід, тут усі направили в середину округлені судна. Вони були прив'язані близько одне до одного в середині глибокої бухти, оскільки ніколи в ній не піднімалася хвиля ані велика, ані мала, а було навколо світле затишшя. Лише один я утримував чорне судно обабіч бухти, там на закраїні, прив'язавши причалив до скелі, а сам, піднявшись на крутисту вершину, встав (аби оглядіти місцевість). Не було там видно справ ні волів, ні людей, і бачили ми лише дим, що піднімався з землі.

Гомер, «Одіссея»

...Пошуки мудрості буття не можуть бути замкнені вузьким колом сучасності. Вони ведуть до минулого і в майбутнє. Звідки ми прийшли? Куди лежить наш шлях? – ось що обіймає наш розум, а геть не та зосереджена на своєму «я» мудрість, яка навчить, як розтягнути на велике число років свій особистий час. Ми зневолені між минулим і майбутнім, і в цьому – наше справжнє безсмертя. Між історією і футурологією.

Кожен камінь давньої руїни зігріто теплом людських рук, у всякому череп'ї є крупинка людської свідомості. Вони не рівні і не однозначні – невеликий ісар на Південному березі Криму, величний Парфенон Афін, ансамбль пірамід Мемфіса, ледь помітна стоянка первісних людей. Але кожне з цього – віха на нашому шляху із минулого у майбутнє...

Л.Фирсов. Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма, Новосибирск, 1990, с.12-13



1



2



лос, була головною богинею і покровителькою одного з найбільших античних полісів Таврики – Херсонеса. Після описів греків були й інші, але досі найбільше зацікавлення викликають саме античні тексти.

Власне, на античних авторів спирався і вже згаданий нами Дюбуа де Монпере, що одним із перших описав кримські старожитності. Поява європейських вчених на Сході Європи і в Криму зокрема не була випадковою. Як згадують інші мандрівники, обізнані із ситуацією, як наприклад, англійка Холдернес, це було пов'язано з інтересом Наполеона до цих земель і, можливо, навіть його планами відновити кримськотатарську державність.

Принаймні, саме після мандрів європейців Дюбуа де Монпере і Петра Симона Палласа кримські старожитності стали предметом вивчення істориків давнини. Власне, їх описи були першими науковими систематизованими працями з кримської археології. Більшість із описаного ними – це кинуті фортеці-ісари кримських готів, венеціанців і генуезців, що на кінець XVIII – початок XIX століть не були такою вже й давниною. Іще якихось 300-350 років до цього вони були цілком процвітаючими державами. Але французи лишили й описи давніших руїн. Перш за все це той самий, згаданий Псевдо-Скілаком, Херсонес.

Поруч із Херсонесом завдяки античним авторам одразу виник образ Партенос. І згодом, вже після війни з Наполеоном, російська аристократія, яка все частіше звертала увагу на Крим, саме цей образ оприлюднила у своїх путівниках. Власне, перше, що почали шукати у Криму із старожитностей, – це храм Діви, або Партенос. Нині можна тільки припускати, що заакцентував увагу на цьому місці відправлений у чергове заслання Олександр Пушкін кількома віршованими словами.

Отже, більше двох з половиною сотень років нараховує історія археологічних досліджень Криму. За цей час було відкопано Херсонес Таврійський і Керкінітиду на заході, Пантикапей і

1 Драхма. Срібло, III століття до нашої ери. Херсонес. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

2 Дірхем. Срібло, Тохтамыш (1376-1395). Золота Орда. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

3 Керамічна посудина з Неаполя Скіфського. Експозиція Зинджирли-медресе. Світлина Євеліні КРАВЧЕНКО, травень 2008

4 Національний заповідник «Херсонес Таврійський»:

4 Надгробок. Вапняк, енкаустика, IV-II століття до нашої ери. Місцеве виробництво

5 Блюдо. Глина, полива, XIII століття до нашої ери. Візантія

6 Червонофігурна пеліка з зображенням бою амазонки з грифоном. Глина, чорний лак, фарба, IV століття до нашої ери. Північне Причорномор'я

7 Фігурка жінки. Терракота, III століття до нашої ери. Північне Причорномор'я



3



4



5



6

7



У всякому пеклі має бути свій Цербер, і я залишуся таким Цербером біля цих святих каменів. О.Тахтай:
В.Греб, О.Супруненко. Археолог
Олександр Тахтай, Полтава, 1991

Міркелій на сході, Харакс, Афінеон і Символон Лімен на півдні півострова, досліджено величезну кількість ісарів, середньовічних фортець. Тепер ми за даними археології знаємо про державу кримських готів Феодоро, її столицю Мангуп, порт Каламіту у верхів'ї Севастопольської бухти, столицю пізніх скіфів Неаполь Скіфський, грандіозне античне святилище біля Гурзуфського Сідла та багато інших пам'яток, про які можна не тільки почитати, а й подивитися на них очима і навіть доторкнутися руками до їхніх руїн.

Ще більше інформації археологи отримують із того, що не підлягає музеїфікації – із землі. Кримська земля ховає у собі залишки найпізніших неандертальців, найпізніших мисливців льодовикового періоду, у Криму доживали свого віку залишки степових скотарів бронзової доби, найпізніші скіфи, до XV століття там затримались готи, а планування візантійського Херсона повністю відповідає

структурі античного Херсонеса. На уламках Золотої Орди у Криму виникло Кримське ханство.

Крим постійно демонструє найпізніші прояви економічних моделей і залишки народів, що вже зникли на той час на материк. Єдине відсутнє у нашаруваннях кримського ґрунту – це трипільська культура, її неолітичні попередники й енеолітичні сусіди. Пов'язано це, швидше за все, із рівнем Чорного моря за часів Трипілля. За побудовами кліматологів, розквіт трипільської культури припадає на період глобального потепління – атлантикуму, перекопський перешийок був тоді під водою, а Крим – островом.

Ця специфіка атавізмів у кримській історії та демографії і визначає інтерес до нього археологів, а 250 років досліджень засвідчують дуже високий рівень розробки наукової проблематики. Іще одним дуже важливим чинником, що визначає інтерес археологів до кримської землі є її геотектоніка. Річ у тім, що рівень Чорного моря дуже коливався від плейстоцену до голоцену. Трансгресії і регресії зафіксовано для нього і протягом голоцену. Скеля, на якій лежить Крим, представлена залишками мегантиклінорія на півдні, який формує Головне пасмо Кримських гір, антикліналями і синкліналями передгірних і прибережних районів.

Висока топографія археологічних пам'яток Криму вберегла їх від затоплення або розмивання під час припливів. Цим Крим якісно відрізняється від прибережної лінії материкової частини Північного Причорномор'я. Археологічні пам'ятки у Криму міс-

тять залишки життєдіяльності, як кажуть, *in situ*, тобто на момент припинення життєдіяльності. Цьому також сприяють бідні ґрунти Криму із мінімумом земляних тварин, що перемішують нашарування. Це, а також дзеркальне відображення усіх подій, що відбувалися на материковій частині Причорномор'я, створили у Криму унікальні стратиграфічні колонки, що дозволяють археологам встановити послідовність цих подій без даних писемних джерел.

Наповнення речами археологічних пам'яток Криму у разі перевищує пам'ятки материкової України.

На жаль, кримські музеї містять в основному масовий матеріал із археологічних розкопок. Раритети, найкращі витвори мистецтва зберігаються й експонуються в Ермітажі і московському ДІМі. Частина знахідок із Криму знаходиться у Одеському археологічному музеї (колекція Одеського товариства історії і старожитностей), поодинокі речі потрапили до Британського музею, Метрополітен музею тощо.

На тлі такого масового вивезення раритетів із Криму до Санкт-Петербурга і Москви особливо гостро сприймається питання виставки кримського золота у Амстердамі, повернення якої до Києва нині в судовому порядку відстоює Україна.

Тільки за 25 років незалежності із Криму перестали вивозити раритети для формування колекцій російських музеїв, в результаті чого музеї АР Крим змогли сформувати всі свої золоті засіки – у Керченському музеї, Бахчисарайському державному заповіднику, Центральному музеї Тавриди,

1 Херсонес Таврійський. Велика цистерна-водосховище. Світлина Джесіки ТРЕЛОГАН, червень 2001

2 Чуфут-Кале. Світлина Євеліни КРАВЧЕНКО, вересень 2012

3 Ікона «Мати Божі із немовлям». Стеатит, срібло, XI – XII століття до нашої ери. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»



3

Ялтинському історико-літературному музеї і Національному заповіднику «Херсонес Таврійський». Останньому в 2012-му надано охоронний статус пам'ятки світового значення, розпочалася велика робота для надання такого статусу Бахчисарайському заповіднику і Судацькій фортеці.

Нині пам'яткоохоронна діяльність у Криму припинилася, а використання пам'яток археології національного, державного, місцевого чи світового значення окупаційна влада звела до споживацтва. Такий нігілізм може призвести до швидкого руйнування пам'яток.

Не менше занепокоєння викликає і ситуація з охоронною археологією. Позиція місцевої кримської влади не змінилася із часу до анексії, як, власне, не змінилася і ця влада. Тоді вона полягала у створенні якомога більше перепон для ведення археологічних розкопок, здійснювала «кришування» грабіжників археологічних пам'яток і ухвалювала рішення на користь будівельних компаній, коли під ківш екскаватора ішли пам'ятки національного значення.

Сьогодні нічого не змінилося у ставленні чиновників до археологіч-

ної спадщини, щоправда, зменшилися темпи будівництва. Але продовжують іти під ківш екскаватора пам'ятки на проєктованих магістральних трубопроводах, дорогах, дачних кооперативах і військових базах. Прикро, але час від часу ми чуємо слова і наших колег – кримських археологів про «державну необхідність» і потребу чимось жертвувати заради Росії.

Насамкінець хочу навести такий сюжет. Біля входу до Карантинної бухти під північним берегом Херсонеса знайдено постамент статуї із написом і заглибленнями від стоп фігури. Ймовірно, постамент належав Партенос, або Артеміді, яка була обличчям повернута до моря, вітаючи кораблі, що заходили до Херсонеського порту. Заради ліричного відступу згадаю аналогічний сюжет «Тої, що біжить по хвилях» і місто Лісс великого кримчанина Олександра Гріна. Давній міф не помер, отримав своє продовження і чергову схолюю пояснення, і, будьте певні, він ще принесе нам сюрпризи на нашій дорозі із минулого у майбутнє.

Ну, а храм Діви так досі й не знайшли... ●

Евеліна КРАВЧЕНКО



Евеліна КРАВЧЕНКО

народилася 1975 в Києві.

1992 вступила поза конкурсом на історичний факультет Львівського держуніверситету імені І.Франка.

1998 успішно захистила дипломну роботу «Болгаро-візантійські відносини у середині X століття». 2000 вступила на магістерську програму «Археологія і давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2001 під час студентської практики отримала підтримку у здійсненні персональної довгострокової програми з вивчення греко-варварських відносин і хори Херсонеса в Інституті класичної археології Техаського університету.

У 2002 успішно захистила магістерську роботу «Негрецьке населення округи Херсонеса». 2008 захистила кандидатську дисертацію на тему «Кизил-кобинська культура у Західному Криму» (науковий керівник професор В. Зубар).

Із 2001 по 2005 працювала у спільному українсько-американському проєкті з дослідження Херсонеса і його хори під орудою професора Дж.Картера. Із 2005 проводить власні дослідження пам'яток археології, створила Інкерманський загін Севастопольської археологічної експедиції, Інкерманську експедицію Інституту археології НАН України.

Основні напрями наукових досліджень: археологія Східної Європи часу пізньої бронзи – раннього заліза, міжетнічні та міжплеменні контакти, палеоекономічні та суспільні моделі.

Поточні дослідження і проєкти: Крим у контексті давньої історії українського Півдня на переході від бронзи до заліза; Хотівське городище: облаштування й інфраструктура; археологічні лекторії «Про що розповідає археологія».